

खेळा खेळात शिक्षण

लेखक : विष्णु चिंचाळकर

अनुवाद : रश्मी भट

छोट्या बालकांची स्वाभाविक प्रवृत्ती खेळण्याची असते ही गोष्ट लक्षात ठेवणे आवश्यक आहे. जर खेळता खेळता बालकाला एखादी गोष्ट समजवली गेली तर ती गोष्ट बालकाला सहज समजते. म्हणून बालकाच्या शिक्षणात अशी साधने महत्वाची असतात ज्यांच्या बरोबर खेळता येईल.

चित्रकला सुध्दा शिक्षणाचे एक महत्वाचे माध्यम आणि साधन आहे. यात रेषा रंग व आकार याचा खेळ खूपच आवड निर्माण करणारा आहे. खेळाखेळात आडवी - उभी, वाकडी-तिकडी, सरळ तसेच वक्राकार रेषांचे अनेक आकार बनतात. खूप वेळा रंगाचे डाग आणि धब्बे यांचे, सुध्दा निरनिराळे, आकार बनवून घेतात. आकाशात ढगांच्या एकत्र येणे किंवा विखुरण्याने असेच आकार दिसतात.

आधी हे आकार निरर्थक वाटतात, परंतु लक्षपूर्वक पाहिल्यावर हळूहळू त्यात ओळखीचे चेहरे दिसू लागतात. परंतु मुळात तेथे असतात फक्त ढगांचे धब्बे आणि ढगांचे तुकडे चेहरे असतात बघणाऱ्यांच्या डोळ्यात! खरं म्हणजे प्रत्येक बघणाऱ्या व्यक्तींच्या आत उपस्थित सुप्त चित्रकार त्यांना बघून स्वकल्पनेने चेहरे किंवा चित्र बनवतो.

निसर्गाने वेगवेगळ्या गोष्टी, प्रवृत्ती आपल्या डोक्यात देवून ठेवल्या आहेत. त्या सर्व सुप्तावस्थेत असतात. आपल्या आजुबाजूचे वातावरण, त्यात होणारी प्रत्येक छोटी-मोठी गोष्ट त्या प्रवृत्तीला जागवण्याचे, चेतना देण्याचे काम करते. त्याच्या

चेतवण्यात आपण कशाप्रकारे येतो, कशाप्रकारे प्रतिक्रिया करतो हे आपल्या संवेदनशिलतेवर अवलंबून असते.

वातावरणात मिळणाऱ्या गोष्टींना बघून, ऐकून स्पर्श करून आपल्या आतील सुप्त चित्रकार, गायक, नर्तक, कवी तसेच वैज्ञानिक जागा होतो आणि त्यातून आपल्या प्रवृत्तीनुसार प्रेरणा घेत असतो.

खरं पाहता आपले वातावरण तसेच त्यातील प्रत्येक वस्तू आपली शिक्षक असते. ती आपल्या कार्यशक्तीने आपली जिज्ञासा वाढवते. आपल्या चिंतनाला तसेच विचार करण्याला दिशा देते. आपण आपल्या संवेदनक्षमतेनुसार जे अनुभव घेतो, जो निष्कर्ष काढतो ते आपले खरे शिक्षण आहे.

बालक केवळ मातीचा गोळा नाही ज्यावर आपण आपल्या इच्छेनुसार कोणताही आकार लादू. त्याच्या आतील सध्याच्या प्रवृत्तीचे, त्याच्या कार्यशक्तीचे सूक्ष्म निरीक्षण करणे आवश्यक आहे. त्याच्या संवेदनशिलतेला ओळखणे आवश्यक आहे, ज्यामुळे त्याच्या योग्य विकासात आपण आपले रचनात्मक योगदान देऊ शकू. आपल्या अनावश्यक दखल अंदाजीमुळे त्याच्या विकासात अडथळा येतो. एकूणच आपली (पालक तसेच शिक्षकांची) भूमिका अडथळा निर्माण करणारी असू नये.

बालकासाठी तर सर्वच वातावरण एकदम नविन असते. प्रत्येक गोष्ट त्याला वेगळी वाटते आणि या स्वाभाविक प्रवृत्तीमुळे तो त्याकडे आकर्षित होतो. खूप काळ एखाद्या वस्तूला बघत राहिल्यामुळे तिच्या बदलची आपली संवेदना शिथिल होते. म्हणून बालकाची जिज्ञासा आणि हरकत आपल्याला निरर्थक वाटते आणि आपण त्याला साथ देण्याऐवजी आपण त्याला दाबण्याचा प्रयत्न करतो.

खेळाची स्वतःची एक स्वाभाविक प्रवृत्ती असते. खेळतानाच बालकाला वेगवेगळे अनुभव मिळतात. त्यातील सुखद अनुभवांची तो पुनरावृत्ती करतो. किती वेळा तो आपले म्हणणे नाचत नाचत सांगणे, एखाद्या वस्तूला उडवणे, फेकणे, त्याचे

खिडकीवर आपटणे, आडव्या-तिडव्या आपटलेल्या रेषांच्या खुणा बघून खूष होणे. त्याच्या स्वाभाविक प्रवृत्तीचा भाग आहे. या क्रियांमुळे तो कोणत्या प्रकारचा अनुभव घेत आहे. कोणती भावना व्यक्त करत आहे याची आपण निट कल्पनाही करू शकत नाही. आपल्याला दिसते फक्त मोडलेली खिडकी आणि जमिन! आपल्याला दिसते त्याची उगीच केलेली मस्ती आणि व बदमाशी ! अशा परिस्थितीत आपण चिडण्या ऐवजी आणि नाराज होण्याऐवजी त्याला मदत करायला हवी. त्याच्यासाठी योग्य सामुग्री जमा करून या हरकतींना योग्य दिशा देता येऊ शकते.

बालक अंगणात रेती पसरून खेळत असेल, एखाद्या फांदीने रेषा बनवत, मोडत असेल किंवा फरशीवर कच्च्या मातीच्या रंगांनी खेळत असेल या खेळामध्ये त्याची ओळख वेगवेगळ्या आकारांशी होते. आपल्याला जरी दिसत नसले तरी त्याच्या डोळ्यात ते अंकित होतो. अशा वेळी आपल्या समजुतीनुसार एखादी खास आकृती बनवण्याचा आग्रह केला तर त्याच्या कामात दखल अंदाजी होईल. त्यामुळे तो आपली मौलिकता हरवून बसेल आणि त्याच्यात एखाद्याची नक्कल करण्याची प्रवृत्ती सुरु होण्याची शक्यता असेल. ही प्रवृत्ती त्याच्या योग्य विकासात अडथळा बनू.

अक्षरज्ञान

आपण बोलतो तेंव्हा ध्वनी निर्माण होतो, जो ऐकू येतो परंतु दिसत नाही. ध्वनीच्या ऐकू येण्याची एक मर्यादा असते त्या मर्यादेपर्यंतच ऐकू येते आणि तेही काही क्षणासाठी. विज्ञानाने आज या ध्वनीला ध्वनीफितीत बांधले आहे, जे नेहमी नेहमी ऐकू शकतो आणि स्थीर रूप देऊ शकतो.

परंतु हजारो वर्षापूर्वी ध्वनीला संकेत रूपात दृश्य आकारात बांधले गेले होते. ज्याला आज आपण लिपी म्हणतो. उच्चारलेल्याचे दृश्य रूप, आकार म्हणजेच अक्षर

होय. लिपीमुळे आपल्या संप्रेषणाचे माध्यम व्यापक झाले आहे. या संप्रेषणासाठी प्रत्येकाने साक्षर होणे आवश्यक आहे.

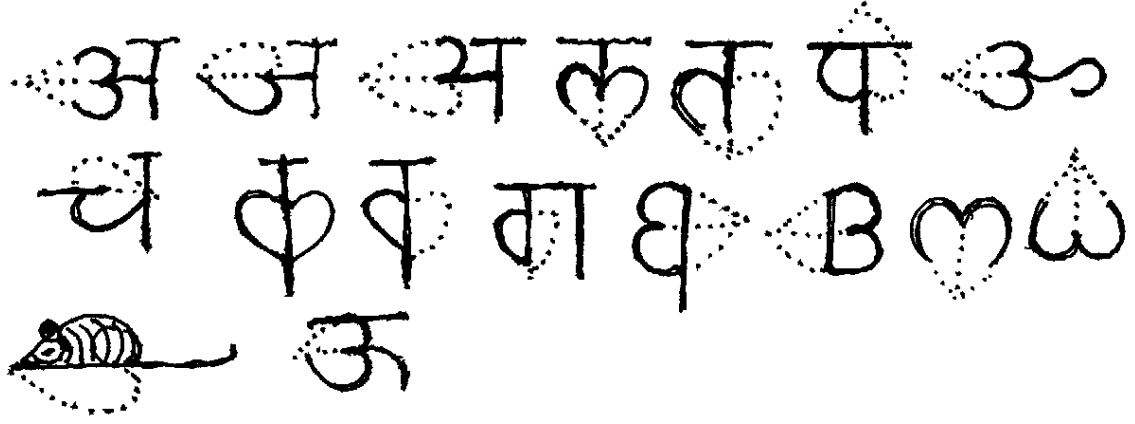
नेहमी बालकाचे शिक्षण अक्षरज्ञानाने सुरु होते. तसे अक्षर ज्ञान करण्याचे विविध मार्ग अवलंबले जाऊ शकतात. एक मार्ग जो परंपरेने चालत आला आहे जो अक्षरांना चित्रांशी जोडतो जसे अ आंब्याचा. क्ष-क्षत्रियाचा इत्यादी. अनेक वर्ष आपण याच पध्दतीने साक्षर झालो आहे. अ-आंब्याचाच का हा प्रश्न तर शिकवणाऱ्याच्या व शिकणाऱ्याच्या मनात कधीच आला नाही. ही पध्दत अक्षरांना तोडंपाठ करवून घेण्यासाठी सोपी आहे.

पण याच कारणामुळे आपल्याला पाठ करायची सवय लागली आहे आणि ही सवय इतकी अंगवळणी पडली आहे की जेव्हा शिक्षकच त्याला सोडू शकत नाही तर बालकाला कोण सांगणार? जेव्हा मी एखादे अक्षर फलकावर लिहून प्रश्न विचारतो तेव्हा बालक व शिक्षक दोघेही चित्रासकट त्या अक्षराचे उच्चारण करतात. जसं काही त्या अक्षराने त्या चित्राचा ठेकाच घेतला आहे. मग मी आंब्याचे चित्र दाखवून त्याच्यात अ शोधायला सांगतो, तर अक्षरांचा पत्ताच लागत नाही. सर्वच्या सर्व अक्षरे अशी आहेत की ज्यांचा अक्षरांशी संबंधीत चित्राच्या रुपाशी काही ताळमेळ नाही. तर मग अशा चित्राशी जुळवून राहण्यात काय अर्थ? चित्र अशी हवी ज्याच्यात त्या अक्षरांचे रूप दिसावे. पण अशी चित्र शोधण्यासाठी आवश्यकता आहे निरीक्षणाची आणि कल्पनाशक्तीची. चांगल्या शिक्षकासाठी हे एक आव्हान आहे. आता एक प्रश्न मनात येतो की, आपण साक्षर म्हणवले जातो, पण काय पूर्ण तऱ्हेने आपल्याला अक्षरांची ओळख आहे काय?

अ

अ

छापलेल्या किंवा लिहीलेल्या अक्षराशिवाय आपण इथे-तिथे पसरलेल्या अप्रत्यक्ष रुपातील अक्षरांना ओळखू शकतो का? वास्तवात आपल्याला त्यांना ओळखण्याची आवश्यकताच भासत नाही. त्याच्या शिवाय आपले सगळे काम चालते. मग सरळ मार्ग सोडून उगीच प्रयत्न का करायचा?

जर आपण आपल्या अंगणातील वस्तूंवर जरा लक्ष दिले जसे पाने, फुले, फळे, सुकलेल्या फांदया इ. चे निरीक्षण केले, तर त्यांच्याकडून आपल्याला पुष्कळ माहिती मिळू शकते. उदाहरणासाठी पिंपळाचे एक पान घ्या. फांदिच्या दांडीला जुळलेले पान प्रत्यक्ष अ आहे. चित्राबरोबर अक्षराच्या दृश्य रूपाचे मेळ जुळला आणि अक्षराच्या मदतीने चित्र काढणेही सोपे झाले.

अशाच प्रकारे काही वेगवेगळ्या प्रकारची पाने आणि काही फांदया एकत्र करा. त्यांचे पृष्ठभाग, त्यांची वैशिष्ट्ये समजण्याचा प्रयत्न करा. मग मुलांबरोबर वेगवेगळ्या प्रकारांचे त्या माहितीविषयी चर्चा करा. आपल्याला जाणवेल की तुमच्या प्रोत्साहनामुळे बालके त्यात रुची घेतील आणि त्यांना खेळ-खेळात शिकण्याची खूप सारी सामुग्री मिळेल.

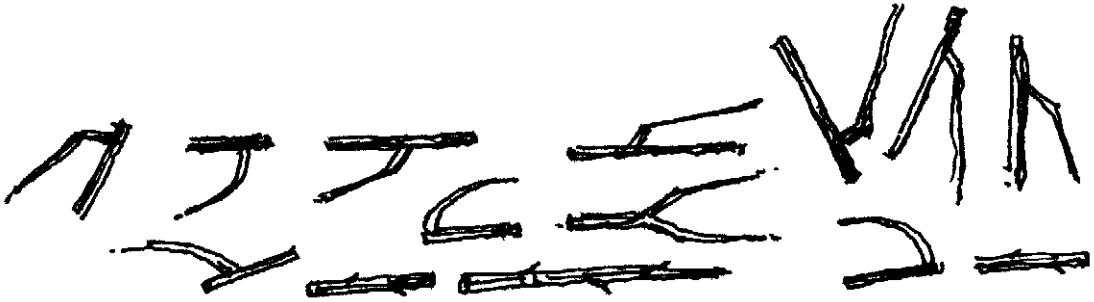
हे आहेत पिंपळ किंवा त्याच्यासारख्या पानापासून मिळणाऱ्या आकार आणि त्याच्यापासून बनलेल्या काही अक्षरांचे नमुने. अशा प्रकारे अक्षरात मिळणाऱ्या मुख्य

आकार किंवा त्यातील वैशिष्ट्ये समजून इतर पानामध्येही त्यांना शोधण्याचा खेळ होऊ शकतो.

आता आपण फांदयाच्या बाबतीत बघू. आपल्या अंगणातीलच सुखलेली झाडे उपटून, त्याला कापून, छाटून आपण बऱ्याच फांदया जमवू शकतो. यात तुरीच्या दांड्या तसेच बांबूच्या फांदया चांगल्या प्रकारे उपयोगी येऊ शकतात. अशाप्रकारे फांदयाचे समान आकार तोडून घ्या.

अशा प्रकारे वेगवेगळ्या आकारांचे अनेक तुकडे करून घ्या ज्यामुळे खेळ सोपा होईल. त्यांच्या समुहाने वेगळ्या वेगळ्या प्रकारच्या नक्षी, चित्र तसेच अक्षरे बनवली जाऊ शकतात. फक्त याच आकारांपासून सर्व अक्षरे बनवली जाऊ शकतात. इथे काही नमुने दिले आहेत.

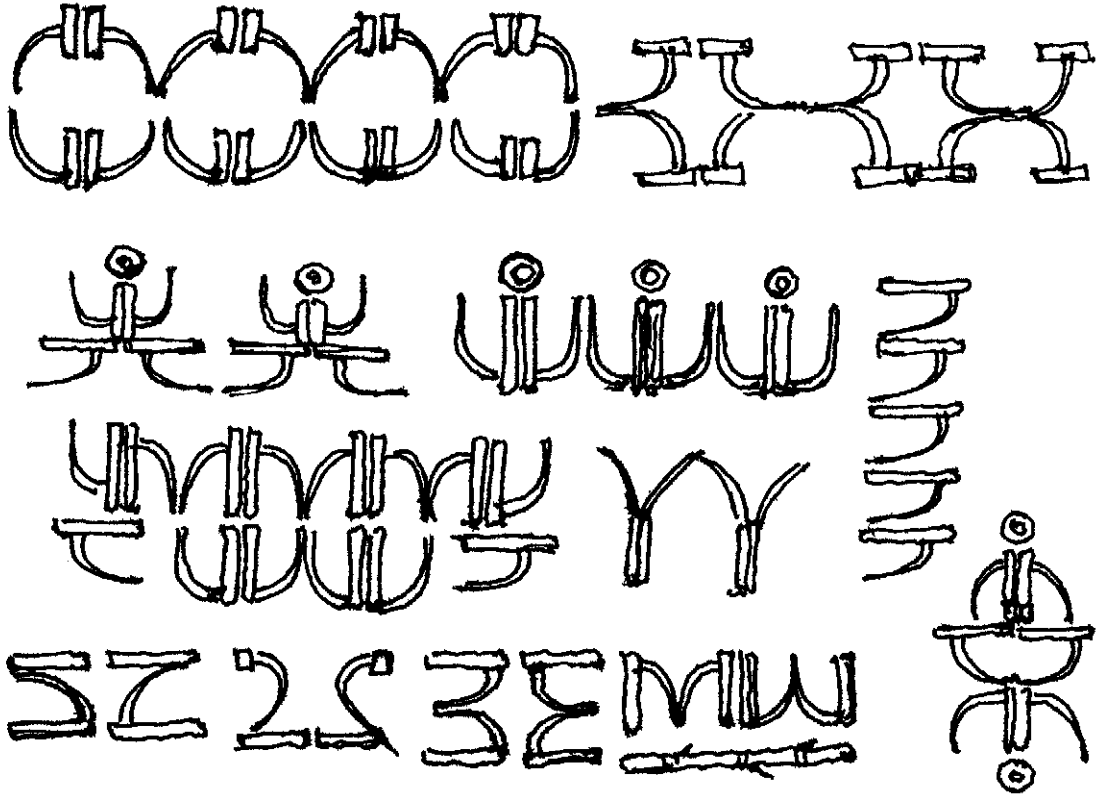

अशाप्रकारे वेगवेगळ्या आकाराच्या तुकड्यांच्या समुहाने खेळाबरोबर अक्षरज्ञानाचे कामही सोपे होऊ शकते. या खेळाने बालकांना अक्षराची योग्य ओळख

होते तसेच ते वेगवेगळे आकार आत्मसात करून त्यांचा शब्द बनवण्याचा अभ्यास करू शकतात.

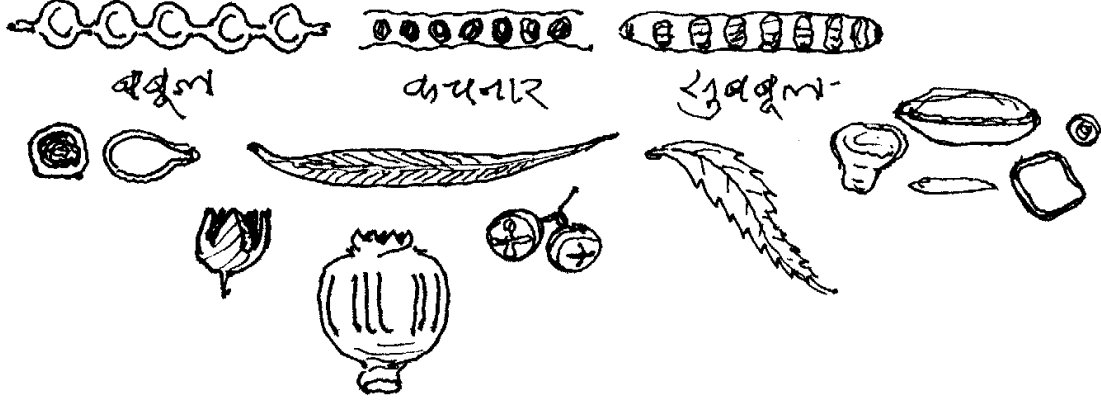
अ इ ए प ज फ फा न
क ख घ ग ट ठ ड डड डड
म श श ट

अक्षरांशिवाय समूहातून वेगवेगळ्या नक्षींची रचना खेळाखेळात होऊ शकते.

समूहातून अनेक प्रकारांच्या नक्षी आपल्या कल्पनाशक्तीनुसार बनवू शकतो. नक्षी बनवता बनवता कधी अक्षरे (हिंदी, इंग्रजी, इ.) बनतात तर कधी अक्षरांच्या समूहातून

नक्षी ! फांदयाच्या बरोबरच बिया, फळे यांचा वापर अधिक रुची वाढवणारा होऊ शकेल. अशा निमित्तानेच वेगवेगळ्या आकारांच्या बिया तसेच फळे शोधण्याच्या सवयीचा विकासही होतो.

मुळात अशा प्रकारच्या वस्तूंना शोधण्याची आणि संग्रह करण्याची स्वाभाविक सवय बालकात असते. त्याला प्रेरणा देण्यासाठी सहयोग आवश्यक आहे.

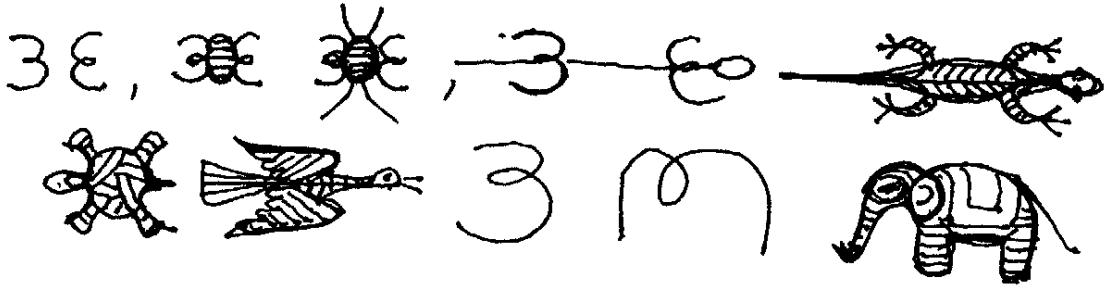
अक्षरात चित्र

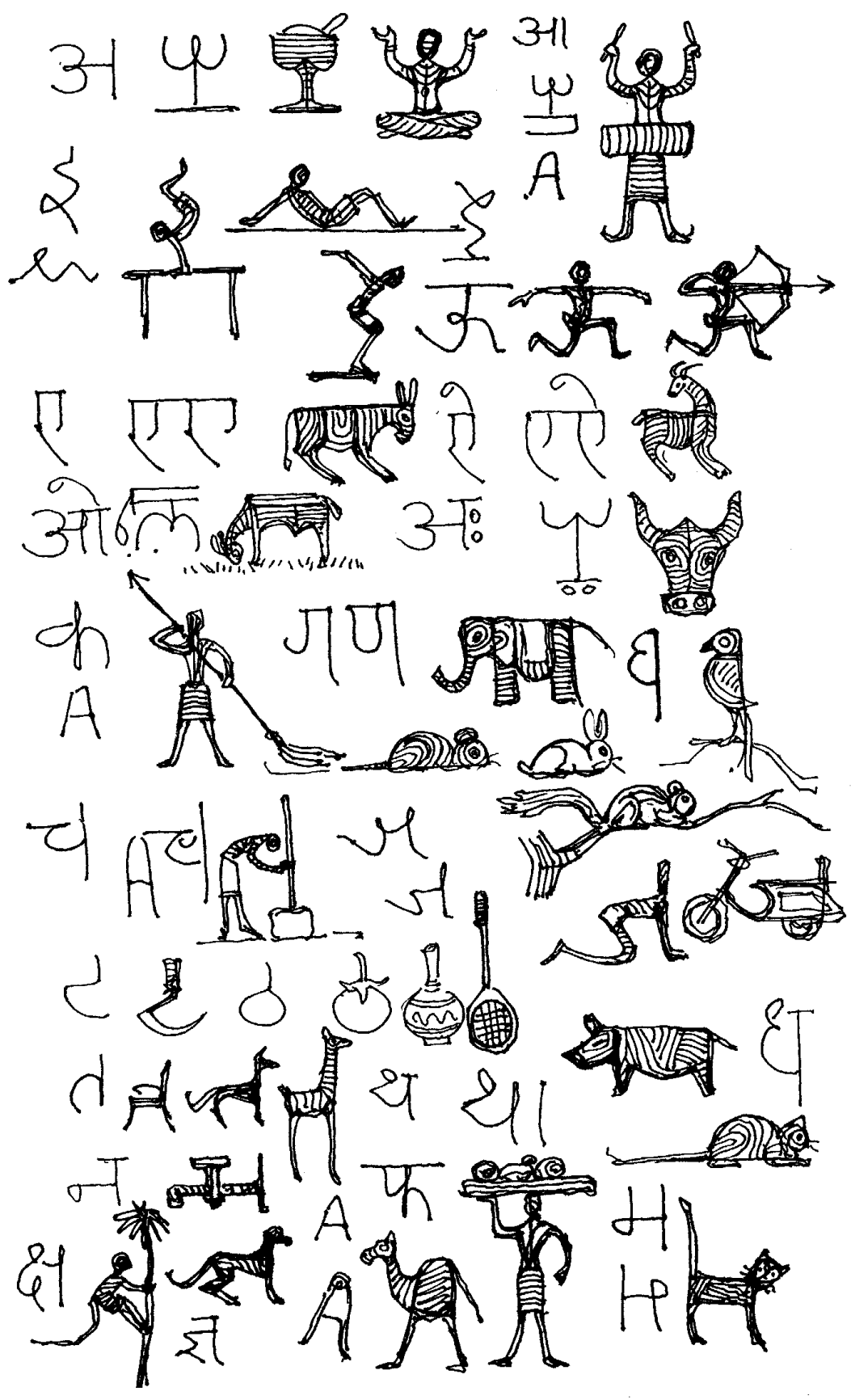
आपण एखाद्या सुनसान जागेतून किंवा जंगलातून जातो आणि आपल्याला एखादा सापळा दिसतो, तेंव्हा तो सापळा कोणत्या पशु-पक्षाचा आहे, याची आपण कल्पना करू शकतो. केवळ एका साचावरून आपल्याला पूर्ण रूपाची कल्पना होते.

आता केवळ रेषांनी बनलेले अक्षर सुध्दा जवळजवळ एक सापळ्यासारखेच तर असते. त्याला बघून आपण कधी कोणत्या प्राणी किंवा वस्तुची कल्पना केली आहे ? ज्या प्रकारे आपण पानांमध्ये अक्षरे पाहिली, जर त्याचप्रकारे अक्षरांबरोबर खेळले, म्हणजेच त्याला फिरवले, उलट सुलट करून निरखून पाहिले, तर त्याच्यात लपलेले चित्र आपण ओळखू शकतो. बालकांसाठी हा देखील एक मनोरंजक खेळ होऊ शकतो.

अक्षरज्ञानाची सुरुवात होते स्वरांनी ! म्हणजे उ पासून सुरु करून अ, आ, इ, ई, ते अः पर्यंत. यात लक्षपूर्वक पाहिले तर असे समजेल की उ हा प्रमुख आकार आहे. आता याच आकाराबरोबर खेळावे. त्याची शैली वेगवेगळ्या प्रकारची होत असली तरी त्याचा स्वभाव तोच रहातो.

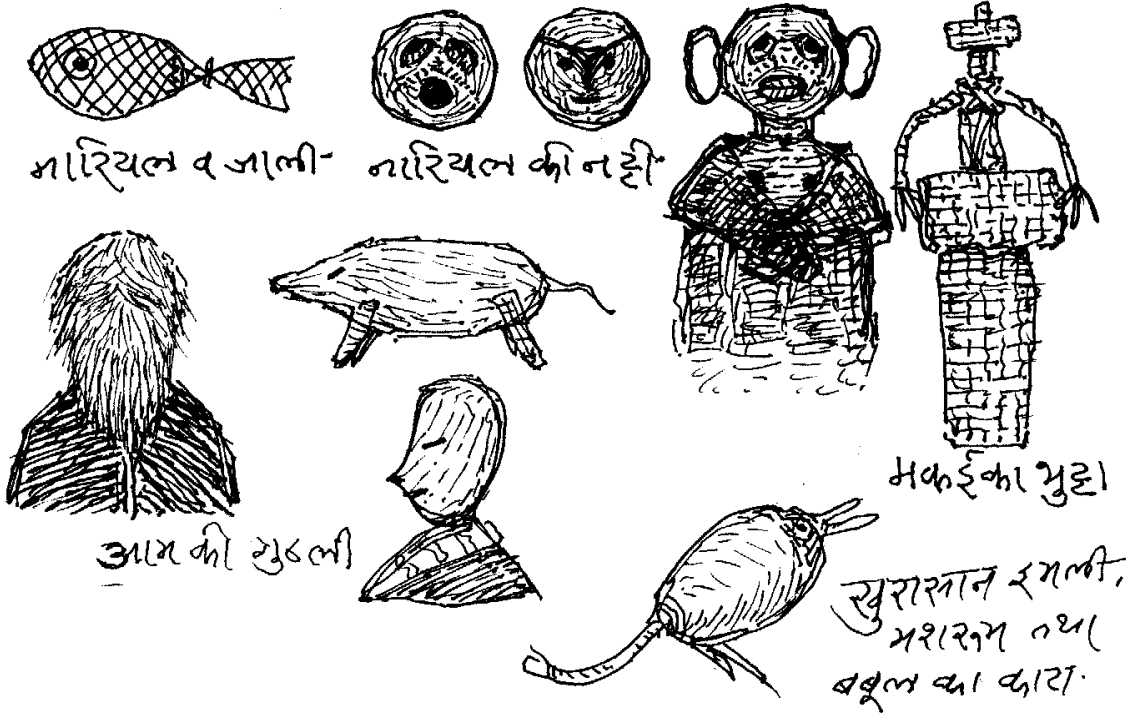
उ उ उ उ उ इत्या प्रकारे ।

अक्षरात कशा प्रकारची चित्र दिसतात याचे नमुने आपण पाहिले. पण हे इथ पर्यंतच मर्यादित नाही. तुम्ही स्वतःच्या कल्पनेने यापेक्षा अजून वेगळी चित्रे काढण्याचा प्रयत्न करा. केवळ याकडे लक्ष द्या की चित्र आणि अक्षर यांच्यात ताळमेळ राहिल. शोधल्यावर यात असंख्य शक्यता दिसतील.

अक्षरांसारख्याच आपल्या अंगणात अजूनही अशा वस्तू आहेत ज्याला आपण निरुपयोगी समजून फेकून देतो, जसे नारळाची करवंटी, आंब्याचा बाठा, मक्याचे कणीस, शिंगाड्याचे साल वगैरे. याची मजेदार खेळणी केली जाऊ शकतात. याचे काही नमुने आपण पाहू शकता.

विद्यालयात